

К. В. Мельничук

аспірантка, відділ історії України XIX — початку XX ст.,
Інститут історії України НАН України
(м. Київ, Україна), katernamelnychuk92@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4732-6695>

УЧАСТЬ ОРГАНІВ СЕЛЯНСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ У ЗАБЕЗПЕЧЕННІ ВІЙСЬКОВОЇ ПОВИННОСТІ ТА ПОТРЕБ АРМІЇ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX — НА ПОЧАТКУ XX ст.

Реформування селянського самоврядування в другій половині XIX ст. в Російській імперії спрямовувалось на вирішення низки питань адміністративного характеру. Зусиллями селян влада забезпечувала функціонування різних галузей управління державою, а саме фіскальну, судову, поліцейську, військову. Для реалізації поставлених перед селянськими правліннями завдань, органи самоврядування володіли матеріальними та натуральними ресурсами, організацію яких також забезпечували селяни. Важливим напрямком роботи установ селянського самоврядування була організація стягування податків: фінансових та натуральних. Селянські натуральні повинності поділялись на обов'язкові та необов'язкові, де до обов'язкових зараховувались в першу чергу ті, які були необхідні для забезпечення функціонування державних структур. До таких належала й військова повинність та інші повинності, які сприяли армійським полкам в місцях їх розташування. У роботі розглянута проблема натуральних селянських повинностей, котрі спрямовувались на забезпечення побуту армійських полків та відбування військової повинності селян в Київській, Подільській та Волинській губерніях у другій половині XIX на початку XX ст. Зокрема проаналізовані низка повинностей, такі як квартирна (надання житла військовослужбовцям), військово-кінна (постачання коней для потреб військових) та підводна (постачання підвод і надання послуг перевезення), забезпечення харчування для солдат, заготівля провізії (дрова, соломка, сіно, віск, свічки та ін.). Описано діяльність органів самоврядування у здійсненні обліку новобранців: веденні службових списків та забезпечення новобранців необхідною провізією. На конкретних прикладах продемонстровані виклики, з якими представникам селянського самоврядування доводилось зустрічатись в процесі забезпечення потреб військових. Зокрема, розглянуті побутові проблеми, що виникали в результаті проживання військовослужбовців в будинках селян, чи на території земель громади, використання армійцями громадських приміщень та земель для потреб військових адміністрацій. З'ясовані наслідки перебування армійських полків в межах селянських поселень для сільських громад.

Ключові слова: селянське самоврядування, волосна управа, сільське правління, натуральна повинність, військова повинність, квартирна повинність, підводна повинність, військово-кінна повинність, постій, модернізація, селянська реформа.

K. V. Melnychuk

Ph.D. student,
Department of the History of Ukraine XIX — early XX century,
Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), katernamelnychuk92@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4732-6695>

PARTICIPATION OF PEASANT SELF-GOVERNMENT IN THE MILITARY SERVICE AND PROVIDING OF THE NEEDS OF THE ARMY IN THE SECOND HALF OF THE XIX AND EARLY XX CENTURIES

Abstract

Reforming peasant self-government in the second half of the nineteenth century in the Russian Empire was solution of issues administrative nature. The peasants themselves provided for the functioning of various branches of government, namely fiscal, judicial, police, military. Peasant self-government structures had material and natural resources for their operation, was organized by the peasants. An important area of work of the institutions of peasant self-government was the organization of the collection of peasants natural duties for the state. Natural duties included community improvement works, but of course the results of peasants' labor used by representatives and other social groups, in which I see some injustice. Natural duties were divided into obligatory and optional. Compulsory duties included duties that were necessary to ensure the functioning of state structures. Military service and other duties that contributed to the military in their locations were important natural peasant duties. The paper deals with the problem of natural peasant duties, which were aimed at ensuring the life of the army and military service in the Kiev, Podilia and Volyn provinces in the second half of the XIX and early XX centuries. In particular, peasant duties such as "the supply" (supply of carts) and "equestrian" (supply of horses for the needs of the military), "housing" (provision of housing for soldiers), provision of food for soldiers, procurement of other supplies (firewood, straw, hay, wax or candles, etc.). The activity of peasant self-government in accounting of recruits is described: maintenance of service lists and providing of recruits the necessary provision. On the example of the situations that were in Kyiv, Podilia and Volyn provinces during the cooperation of peasant self-government with the army, the challenges that representatives of peasant self-government in the process of meeting the needs of the military were demonstrated. The advantages and disadvantages for the peasants from the cooperation of peasant self-government with

the army were identified. The everyday problems that arose as a result of the soldiers in the houses of the peasants, or on the territory of the community lands, the use of public facilities by the military for the needs of military administrations were considered.

Keywords: *peasant self-government, village government, natural duty, military service, housing duty, equestrian duty, postyi, modernization, peasant reform.*

Процеси модернізації, які відбувались в Російській імперії в другій половині XIX ст. торкнулись усіх галузей управління державою. Кожна з яких, залежно від впливу традиційних норм суспільства, модернізувалася з відповідною швидкістю. Найтриваліше реформувався аграрний сектор із низкою “селянських питань”, невирішення яких ставало причиною заворушень на селі. Основними проблемами, які викликали невдоволення у селян, були викупні платежі, зростаючі податки та інші фінансові і натуральні повинності. Мета даної розвідки — охарактеризувати внесок селян в організацію військового побуту через натуральні та фінансові зобов’язання, описати діяльність органів селянського самоврядування при організації відбування селянами військової повинності та інших натуральних повинностей для армії, проаналізувати здійснення між органами селянського самоврядування та військами торгівельних операцій. Географічні рамки дослідження охоплюють території Київської, Подільської та Волинської губерній Російської імперії. Нижня хронологічна межа роботи — 1861 р., обумовлена запровадженням “Положення про селян, що вийшли з кріпацької залежності”, відповідно до якого селяни співпрацювали з державними структурами уже не через посередництво поміщика, а через новостворені органи селянського самоврядування. Верхня хронологічна межа — 1914 рік, обумовлена початком Першої світової війни, в умовах якої взаємовідносини між селянами та армією відбувались в обставинах запровадженого в країні військового стану.

Натуральна повинність у контексті реформ другої половини XIX ст. виглядала явищем далеким від модернізації¹. Селянська реформа² підтверджувала ті натуральні зобов’язання, які селяни виконували до 1861 р. Усі натуральні повинності поділялися на дві категорії: обов’язкові та не обов’язкові. До першої відносились такі повинності, як ремонт доріг, утримання в робочому стані підвод, для проїзду чиновників, поштова повинність (створення та обслуговування поштових пунктів, утримування

---

¹ *Сторожев В.* Сельское общество // Энциклопедический Словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона. Т. XX. СПб., 1897. С. 687.

² *Лазанська Т.* Селянська реформа 1861 // Енциклопедія історії України. [Електронний ресурс]. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Selianska_reforma_1861

поштових коней та підвод), арештантська повинність (супровід арештантів під час їх етапування, побудова та обслуговування місцевих в'язничних приміщень) та ін. До не обов'язкових здебільшого відносились роботи по облаштуванню благоустрою громади. Деякі сучасники Селянської реформи, економісти, статисти у своїх дослідження зазначали на застарілості системи натурального оподаткування. Зокрема, проф. В. Лебедев натуральну повинність вважав пережитком минулого, але, водночас, вказував на неможливості держави повністю відмовитись від форми натурального оподаткування³. В. Сторожев розглядаючи історію натуральних повинностей у XVII–XX ст. у Російській імперії та європейських державах, доводив, що заміна натурального податку грошовим забезпечить якість виконаних робіт та дозволить заощадити час селян (які в основному несли натуральну повинність) для вирішення власних господарських справ⁴. Думка дослідників слушна, але реалізувати її на практиці було складно, хоча б з тих причин, що у пореформену добу селянин з кріпосної залежності потрапив у нову залежність — фінансову кабалу від держави. Заміна натуральної повинності на грошовий збір для більшості селян була неприпустима, адже колишні кріпаки, які сплачували викупні платежі за землю, казенний податок, мирські збори швидше зголошувались на натуральні відробітки ніж додаткові фінансові витрати.

Отже, натуральна повинність була компромісом між селянством і державою, але в організації її виконання виникали труднощі. Так, значна кількість натуральних повинностей, які спрямовувались на забезпечення стратегічно важливих для держави завдань (стягування податків та інших грошових зборів, ремонт доріг і переправ, загат, забезпечення побутових потреб армій), інколи виконувались несвоєчасно, а подекуди неякісно. Випадки несвоєчасного та неякісного виконання натуральних повинностей пов'язані із двома основними проблемами: відсутністю мотивації у селян добросовісно працювати для державних потреб та низьким рівнем підготовки кадрів органів селянського самоврядування, працівники яких в своїй основній масі були неграмотні. Також, існували й ті повинності, які були не потрібні, проте виконувались задля статистики і виконання яких належним чином не контролювалось. На цій проблемі наголошує сучасний український історик А. Берестовий, наприклад, він зазначає на

---

³ *Сторожев В.* Натуральная повинность // Энциклопедический Словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона. Т. XX. СПб., 1897. С. 687.

⁴ Там же. С. 688.

нерівномірному розподілі натуральних повинностей, недоцільності окремих пунктів та формальному їх характері виконання⁵.

Найбільш архаїчними пережитками серед натуральних повинностей, які не відмінила Селянська реформа були повинності, що відбували селяни на користь армії. Використання селянського житлового простору та майна армійцями вважалось цілком нормальним рішенням влади, оскільки впродовж століть дана система не зазнавала змін. Сучасний російський військовий історик П. Вещиков веде відлік започаткування практики обслуговування військ селянами в Російській імперії від 1700 р., коли Петро I створив регулярну російську армію і зазначає, що станом на другу половину XIX ст. влада не мала альтернативи “постійній повинності”⁶.

Повинності, що виконували селяни на користь армії в кожній губернії, повіті та волості могли різнитись, в залежності від рівня забезпеченості та потреб того чи іншого батальйону. Основні пункти, які були присутні серед натуральних повинностей більшості волосних управ такі: воєнний постій, або квартирна повинність, військово-кінна та підводна повинність, рідше — забезпечення військ харчуванням та провізією, фуражем⁷. Органи селянського самоврядування, а саме волосні управи та сільські правління, відповідали за організацію та виконання селянами їх натуральних повинностей⁸. Важливим обов’язком селянського самоврядування було проведення обліку військово-зобов’язаних осіб, сприяння в організації збору та облаштуванні місяця їх тимчасового перебування, транспортування, забезпечення харчуванням та, інколи, одягом⁹.

Розглянемо послідовно найбільш затребувані послуги, які отримувала армія від селян. “Військовий постій” або “квартирна повинність”¹⁰, це повинність, за якою відбувалось розквартирування військ по будинкам сільських та міських мешканців. Згідно з положенням уставу 1851 р. “Про земські повинності” в частині п’ятій вказано, що постій має відбуватися

---

⁵ Берестовий А. Податкове законодавство та податкові платежі і натуральні повинності українського селянства Російської імперії в другій половині XIX ст. // Український селянин. Черкаси, 2008. Вип. 11. С. 218–220.

⁶ Вещиков П. Военное хозяйство // Тыл Вооруженных Сил России (XVIII–XX). Москва, 2003.

⁷ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України). Ф. 442. Оп. 701. Спр. 383. Арк. 2–6, 42–44.

⁸ Полное собрание законов Российской империи (ПСЗ РИ). Собр. 2-е. Т. 36, ч. 1. № 36657. С. 167.

⁹ Там же. С. 168; Собр. 2-е. Т. 37, ч. 2. № 38622, С. 1–3.

¹⁰ Студейкин В. Квартирная повинность // Энциклопедический Словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона. Т. XIV. СПб., 1895. С. 851.

натурально, усім населенням губернії, де розташовуються війська¹¹. Питання розташування військ у містах та губерніях вирішувалось особисто імператором, а розташування військ у повітах — губернатором та військовим керівництвом. У містах мали бути розквартировані переважно полкові штаби та необхідні їм роти, усі інші частини військ розташовувались у навколишніх поселеннях. Розміщення військових у будинках сільських та міських жителів було для військового керівництва найменш витратною формою забезпечення армії житлом, проте не завжди ефективною. На цьому зазначає український історик А. Скрипник, аналізуючи процес розквартирування військ серед місцевого населення у першій половині XIX ст. Зокрема, дослідник вказує на те, що квартирні комісії які займались пошуком та оцінкою умов проживання військ, як підрозділи місцевої адміністрації, часто піддавались спокусі зловжити службовим становищем, брали хабарі від заможних мешканців в обмін на позбавлення їх від військового постю та фальшували документи¹².

Розквартирування військ в будинках місцевих жителів викликало невдоволення та опір населення, яке бажало відкупитися від цієї проблеми. Присутність військових у селі подекуди супроводжувалось свавіллям (пияцтвом, бійками)¹³. Так у травні 1869 р. у с. Ставки Радомишльського повіту Київської губернії волосний старшина С. Василенко був побитий прапорщиком 46 піхотного Дніпровського полку. Причиною цьому стала скарга волосного писаря прапорщику на волосного старшину, про те що останній заборгував писарю 12 руб., а також, що старшина висміював прапорщика. Вночі прапорщик викликав старшину до себе та усіляко над ним знущався (бив, обзивав та змушував плазувати на колінах), під час побиття старшину були присутні ще 10 солдат та волосний писар¹⁴. Справу про неправомірні дії прапорщика розглядав радмишльський повітовий справник, який покарав писаря, відсторонивши його від посади, однак не мав повноважень покарати прапорщика. Викликали невдоволення в сільських громадах й такі випадки, як потрава посівів. Селяни Меджибізької волості у 1880 р. скаржились на військо-

---

¹¹ Яковлева Л. Развитие постоянной повинности в России в XVIII–XIX вв.: автореф. дис. ... канд. ист. наук. Саратов, 2008.

¹² Скрипник А. Російський військовий чинник у суспільно-політичному та економічному розвитку Правобережної України (1792–1865 рр.). Кам'янець-Подільський, 2016. С. 264.

¹³ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 712. Спр. 413. Арк. 1–44.

¹⁴ Там само. Оп. 48. Спр. 324. Арк. 2–3.

вих, які розквартирувалися в таборі на землях громади, та, з невідомих причин, потрапили сінокіс¹⁵.

Спостерігаючи постійні конфлікти між цивільним населенням та військовими, а також усвідомлюючи застарілість системи постою, уряд в ході військових реформ 1860–1870-х рр. взяв курс на звільнення місцевого населення від обов'язкової постійної повинності. У 1874 р. була відмінена квартирна повинність. Проте, у зв'язку з відсутністю казарм, процес відмови армійців від житла місцевого населення відбувався поступово, а практика підселення солдат в будинки селян продовжувалась і на початку XX ст., проте такий постій уже оплачувався. На початку 1880 рр. розпочинається інтенсивне будівництво казарм в найбільш стратегічних регіонах, однак повністю перевести армію на казармове розташування не вдалось¹⁶.

Отже, процес відмови армійців від житла місцевого населення відбувався поступово. Подекуди постійна повинність замінювалась виплатами квартирних грошей для військових, котрі в межах призначеного населеного пункту самостійно знаходили житло в орендаторів. Таким чином громада відкуплялась від небажаних гостей, а солдати отримували дещо кращі умови проживання від власників житла, котрі розраховували підзаробити на квартируванні. Фінансовий тягар військового постою міг розподілятися між населенням міст та волості де розташовувались армійці, проте цей процес інколи призводив до непорозумінь між установами самоврядування. Так, 2-й мортирний артилерійський полк, що з 1892 р. був розквартируваний у Білій Церкві та в селах Білоцерківської волості. Відповідно до платоспроможності міської та волосної управи, кількості жителів, а також платоспроможності окремих господарів на утримання військ виділялись коши, розкладка яких була розрахована так: з міської управи 5/6, а з волосної — 1/6. Волосна управа, з невідомих причин, виплачувала спочатку 1/2 квартирних грошей, але згодом зрозумівши, що повинна сплачувати лише 1/6, у 1899 р. відмовилась платити міській управі взагалі, затвердивши таке рішення приговором волосного сходу. Створена ситуація призвела до затримки виплати квартирних грошей офіцерам штабу, які розташовувались у місті. Розмір заборгованості сягнув 1078 руб. і 14 коп. Зі свого боку Волосна управа зуміла довести переплату у розмірі 1815 руб. 73 коп. Київське губернське по селянським справам присутствіє розглянуло скаргу міської управи,

¹⁵ Державний архів Хмельницької області (Держархів Хмельницької обл.). Ф. 240. Оп. 1. Спр. 35. Арк. 2–3.

¹⁶ Яковлева Л. Указ. соч.

донесення мирового посередника та пояснення волосної управи і постановило, що рішення волосного сходу є правомірним і селяни не повинні виплачувати міській управі кошти, поки не буде погашений борг¹⁷

Тенденція до негативних наслідків розквартирування у селах військових була характерна для усієї імперії. Російська дослідниця Л. Яковлева визначає такі шкідливі наслідки військового постою для сільських громад, як бійки, дрібні крадіжки, звалтування, поширення венеричних захворювань та інші безчинства, оскільки для солдат характерна була агресивна поведінка у побутовій сфері¹⁸. Водночас, протилежні наслідки для міст та містечок мали розквартирування військових офіцерів. Так, український дослідник С. Єсюнін вважає, що для провінційні містечок присутність вищих військових чинів була позитивним явищем, міста оживлялись, а офіцерам завжди були раді на балах та інших прийомах міщан¹⁹. Загалом, постійна повинність була не бажаною для цивільного населення, вона вносила дестабілізацію, зокрема в селянській побут, збільшувала соціальну напругу в громаді.

Використання житла було не єдиним, чого потребували війська на місцях свого розташування. У випадку розміщення полкових штабів ті потребували приміщень для цілого ряду полкових підрозділів: навчальної, писарської та музичної команд, лазарету, пекарні, гауптвахти тощо.

Так, Меджибізька волосна управа для квартирування військ Донського козачого 2-го полку та 2-го лейб-уланського Курляндського полку з вересня 1878 р. по квітень 1879 р., надала будівлі для облаштування майстерні та будинку для зібрань в селах Требухівці та Лисогірці. Про оплату цих послуг волосний старшина звертався у квітні 1879 р. до Губернського розпорядчого комітету. 4 ескадрон 12 Гусарського охтирського полку, що розташовувався в тій же волості орендував в с. Масівці з жовтня 1879 р. по січень 1880 р. дерев'яний будинок для облаштування в ньому кухні та пекарні. Такі приміщення могли бути громадськими, або в приватній власності. У випадку орендування будинку, що не належав селянській громаді, але розташовувався на території волості, волосна управа виступала посередником між орендарем і орендатором, засвідчувала укладені домовленості. Так в серпні 1880 р. Дунаєвецький

---

¹⁷ Державний архів Київської області (Держархів Київської обл.). Ф. 4. Оп. 109. Спр. 106. Арк. 36–39.

¹⁸ Яковлева Л. Указ. соч.

¹⁹ Єсюнін С. Міста Поділля у другій половині XIX — на початку XX ст. Хмельницький, 2015.

волосний старшина повідомляв про надані квартири та дрова для їх опалення старостою єврейської громади містечка Дунаївці²⁰.

Наступним і не менш важливим ресурсом, який отримували армійці від селян були паливні матеріали — дрова та свічки. Зі звіту командира 47 Українського полку за 24 лютого 1875 р., що розташовувався у Проскурівському повіті дізнаємось, що опалювання та освітлення приміщень казарм та офіцерських квартир було покладено на волосні правління і з 5 лютого 1875 р. здійснювалось ними. Проскурівська повітова розпорядча комісія розпорядилась оплатити витрати волостей у березні 1875 р. Наданий паливний ресурс було оцінено у 100 руб., про що засвідчили Губернський справник, підполковник, що складав звіт та волосні старшини. До звіту прикріплена таблиця з переліком батальйонів та населених пунктів, в яких були взяті матеріали для обігріву приміщень, а також перелік приміщень, які обігрівались. Процес оплати матеріалів, узятих у селян ретельно документувався і супроводжувався підтвердженням даних усіма учасниками торгівельної операції²¹.

Отримання фуражу, який потребували військові під час пересування також фіксувалось волосними управами та сільськими правліннями. Так, війська, які в ході маневрів пересувались у серпні 1900 р. через Київський повіт, а саме 167-й піхотний Острозький полк, 1-й Уральський козачий полк, 2-й Мортирний артилерійський полк, брали у селах через які переходили овес, сіно та солому. Старости сіл видавали квитанції із зазначенням кількості взятого фуражу та його вартістю²². Аналогічним чином отримані послуги фіксували військові. На підставі цих документів Губернський розпорядчий комітет, а також повітові військові присутствія виписував квитанції на отримання відповідних асигнувань відповідним волосним правлінням, які могли отримати кошти у місцевих казначействах.

Інколи, розрахунки за отримані послуги від селян могли відбуватись одразу, тобто готівкою з отриманням квитанції з печаткою від волосної управи чи сільського правління. Здебільшого, це готівковий розрахунок відбувався у тому випадку, коли мова йшла про не значні суми, які були узгоджені та пораховані попередньо. Так, при переході ратників з Васильківського повіту до Києва на загальні військові збори у 1897 р. в кількості 175 осіб було організовано для них харчування та квартирування в селах Глеваха та Хотів. Маршрут тривав 2 дні, військове повітове

²⁰ Держархів Хмельницької обл. Ф. 240. Оп. 1. Спр. 18. Арк. 7, 9–10.

²¹ Там само. Спр. 14. Арк. 8.

²² Держархів Київської обл. Ф. 1260. Оп. 3. Спр. 335. Арк. 2–3.

відомство виділило кошти у розмірі 16 коп. добових на кожного ратника. Кошти мали бути виплачені селянам, які приймали у себе солдат, через оформлення квитанцій у волосних правліннях²³.

Існували ситуації, коли компенсувати отриманий у селян ресурс Губернський розпорядчий комітет не міг. Так 5 березня 1875 р. командир Донського козачого полку звернувся в Губернський розпорядчий комітет з проханням видати асигнування на оплату узятої в селян соломи, що розквартировані солдати використовували для підстилки. В розпорядчій комісії зазначали, що на солону кошти в бюджеті не були закладені²⁴.

Траплялись випадки недобросовісного виконання торгівельних зобов'язань перед військовими зі сторони волосних управ. Так командування 17-ї піхотної дивізії, що в грудні 1876 р. базувалась в Проскурівському повіті в межах Яромолінецької волості скаржилось Подільському губернатору на яромолінецьке волосне правління, котре надало сирі дрова, якими неможливо було опалювати приміщення²⁵. Можна припустити, що надання непросушених дров було зумовлено концентрацією значної кількості військ в регіоні напередодні російсько-турецької війни, однак загалом подібні ситуації ще раз демонструють труднощі, які мали місце із виконанням сільськими громадами повинностей на користь війська.

Обов'язковою натуральною повинністю, яку відбували селяни для армії була військово-кінна повинність запроваджена в Росії у 1876 р.²⁶ За нею усі коні в державі підлягали військовій службі, окрім тих, які були в придворних конюшнях імператорської сім'ї, які належали іноземним посольствам, поштових та тих, що утримувались на кінних заводах. Уведення військово-кінної повинності російський дослідник М. Оськін пов'язує з необхідністю створення в імперії масової кінноти і з особливим захопленням реформаторів 1860 рр. громадянською війною в США, у якій масово використовувалась кіннота. Досвід громадянської війни США був взятий великими європейськими арміями до уваги, в тому числі й Росією, а найперше те, що враховуючи географічні масштаби бойових дій, кіннота відіграла вирішальну роль²⁷. Кінна повинність була основним джерелом постачання коней для російської армії, так напередодні Першої

---

²³ Там само. Спр. 71. Арк. 4–5.

²⁴ Держархів Хмельницької обл. Ф. 240. Оп. 1. Спр. 14. Арк. 31.

²⁵ Там само. Арк. 170.

²⁶ *Сторожев В.* Конская повинность // Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона. Т. XVI. СПб., 1895. С. 44.

²⁷ *Оськин М.* Крах конного блицкрига. Кавалерия в Первой мировой войне. Москва, 2009. URL: <https://military.wikireading.ru/67514> (дата звернення: 22. 08. 2019).

світової війни селянські коні становили 91,6% усього кінного складу армії²⁸.

Військово-кінна повинність була чітко регламентована лише у 1884 р. Положенням про комплектування військ кінними при приведенні армії в повне комплектування і у випадку війни²⁹. Згідно з положенням, для поставки коней до війська в кожному повіті Губернськими та повітовими по військовій повинності присутствіями створювались військово-кінні дільниці, вони також призначали завідуючих дільницями осіб, які обирались терміном на 3 роки з місцевих жителів. Волосний старшина був помічником завідуючого, а у випадку відсутності такого, мав виконувати його обов'язки. Якщо на території однієї волості існувало декілька військово-кінних дільниць, помічниками завідуючого дільниці ставали сільські старости тих сіл, на території яких були створені збірні пункти. Кожні шість років відбувалася планова перевірка стану придатності коней для військових потреб. У пунктах збору створювались приймальні комісії з представників По військовій повинності присутствія, офіцера назначеного міністерством внутрішніх справ і ветеринара. Волосні старшини та сільські старости оголошували усім представникам сільської громади, котрі були власникам коней час та місце їх збору та відповідали за їх явку. На збори могли не з'являтися господарі, чий коні були або хворі, або вагітні та годуючі кобиллиці.

Процес огляду та прийому коней міг тривати від декількох днів до декількох тижнів, у цей час господарі годувати своїх коней самостійно лише в період перших трьох днів, а далі забезпечення фуражем мало відбуватись за рахунок казни. В першу чергу на пунктах приймали добровільно зданих коней, власники яких отримували право більше не здавати коней зі свого господарства. З одного господарства брали не більше половини коней, але це лише у тому випадку, коли набір з дільниці був виконаний. Якщо у господарстві був тільки один кінь, то його могли узяти лише у випадку військової необхідності. Відбір потрібної для армії кількості коней з дільниці відбувався через жеребкування між власниками, після якого зайвих коней повертали господарям.

Винагорода за зданих коней здійснювалась у розмірі ринкових місцевих цін відповідно до вартості породи коня. На пунктах здачі комісія виписувала власнику квитанцію із сумою, яку той міг обміняти на гроші у

---

²⁸ *Оськин М.* Русская лошадь в Первой мировой войне // Военно-исторический журнал. 2009. № 7. URL: <http://history.milportal.ru/archiv/voenno-istoricheskij-zhurnal-2009-g/voennoistoricheskij-zhurnal-7-2009-g> (дата звернення: 22. 08. 2019).

²⁹ ПСЗ РИ. Собр. 3-е. Т. 4, ч. 1. № 2214. С. 281.

найближчому місцевому казначействі. Оплата за зданого коня здійснювалась в повному розмірі і не могла бути зарахована для погашення боргів власника чи інших недоїмок. За недоставку коней на збірний пункт без поважної причини на селянина накладали штраф в розмірі подвійної вартості коня, який вираховувався на користь казни. На період організації збору коней завідуючі військово-кінними дільницями мали право вільно користуватись транспортом волосних і сільських адміністрацій³⁰. Адміністративна діяльність завідуючих військово-кінними дільницями здійснювалась в сфері управління справами селянських громад, тому Міністерство внутрішніх справ у 1894 р. запропонувало прирівняти їх статус до статусу виборних посадовців селянського самоврядування³¹.

Організаційно складний процес створення військово-кінних дільниць призводив до збільшення навантаження на працівників селянських органів самоврядування, які спільно з завідуючим військово-кінною дільницею брали безпосередню участь у веденні обліку, процесі поставок і утримування, відбору та купівлі коней.

Підводна повинність, як окремий пункт натуральних селянських повинностей, використовувалась військовими, що пересувались через території сільських громад. Підводна повинність полягала в наданні послуг перевезення поліцейським, жандармам, судовим слідчим та іншим губернським чиновникам в їх службових справах. Також послугами перевезення могли скористатись супроводжуючі селянської пошти, завідуючі військово-кінними дільницями, землеміри, охорона, що супроводжувала арештантів. Підводна повинність відбувалась лише натурально та була покладена на усіх членів селянської громади³². Арміїці могли скористатись транспортом для перевезення хворих, обозу та іншого військового вантажу при переході частин. У такому випадку, командири полків повідомляли губернському військовому присутствію та губернському розпорядчому комітету про їх маршрут, з метою попередження місцевих селянських посадовців для підготовки необхідної кількості підвод, коней та перевізників. Так, Подільський губернський розпорядчий комітет у 1876 р. наказав організувати для 12 уланського Білгородського полку 45 підвод і 15 коней з упряжжю і зібрати їх у містечках Ольгополь, Чичельник, а в містечку Ободівка підготувати 229 підвод, які мали використовуватись для перевезення полкового вантажу. Зокрема, із них

---

³⁰ Там же. С. 282–287.

³¹ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 693. Спр. 148. Арк. 1.

³² Подводная повинность // Энциклопедический Словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона. Т. XIV. СПб., 1898. С. 54.

10 підвод були передбачені для перевезення нижчих військових чинів, а 120 підвод для перевезення офіцерських речей. Розрахунок за перевезення був здійснений так: за 45 підвод заплачені контр-марки, а за 184 підводи — виплачені так звані “прогонні гроші”³³. Підводна повинність також використовувалась при організації перевезення новобранців до місць їх збору, або місць несення служби³⁴.

Облік та організація збору новобранців було одним із основних напрямків роботи органів селянського самоврядування. Військова натуральна повинність, або рекрутська повинність,³⁵ згідно із “Загальним положенням про селян...”³⁶ відбувалась селянами лише натурально. Одна волость представляла одну рекрутську дільницю, порядок відбування військової повинності здійснювався за результатом приговорів волосних сходів. Волосний схід міг звільняти від відбування рекрутської повинності членів громади, а саме: 1) осіб, які були єдиними чоловіками в сім’ї; 2) чоловіків хворих і непридатних до служби. Також, волосний схід визначав суми мирських зборів на забезпечення різних потреб новобранців (перевезення, харчування, забезпечення одягом).

Робота з організацією набору призовників у волосних управах проводилась спільно з повітовими військовими присутствіями. Повітові військові присутствія, органи, що відповідали за відбування військової повинності, знаходились під керівництвом повітового справника і предводителя дворянства, та підпорядковувались губернському військовому присутствію. При цих установах також працювало 2 медики — цивільний та військовий³⁷. Набір новобранців відбувався за сформованими у волосних управах призовними списками, який ті складали самостійно, без контролю військового повітового присутствія. Свобода дій волосних управ у справі ведення обліку селян, що досягнули призовного віку, подекуди призводила до умисних та неумисних порушень. Наприклад формування призовних списків тривалий час проводилось в довільній формі, що ставало причиною плутанини в діловодстві. Київське губернське присутствіє у 1898 р. пропонувало вирішити цю проблему шляхом запровадження однотипних форм облікових книг і бланків обліку призовників при волосних управах. Пропонувалось запровадження бланків для списків тимчасово проживаючих нижніх чинів, списків запасу нижніх

³³ Держархів Хмельницької обл. Ф. 240. Оп. 1. Спр. 27. Арк. 2.

³⁴ Там само. Арк. 3.

³⁵ Военная повинность // Энциклопедический Словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона. Т. VI. СПб., 1892. С. 931.

³⁶ ПСЗ РИ. Собр. 2-е. Т. 36, ч. 1. № 36657. С. 169.

³⁷ Там же. Т. 37, ч. 2. № 38622. С. 2.

чинів, списків призовників та ратників ополчення. Ці бланки волосні правління мали замовляти в повітових типографіях³⁸. Мало місце хабарництво при складанні призовних списків, про що свідчать низка скарг від селян на волосних писарів та старшин. Селяни, що змушені були відбувати військову повинність, обурювались не чесному уникненню армійської служби своїх односельчан, котрих не вносили в списки призовників та скаржились повітовим військовим присутствам, на волосних посадовців³⁹.

Для проведення збору та огляду новобранців волосна управа мала відводити спеціальні приміщення, особливо гостро стояло це питання в холодну пору року. Побудова окремої будівлі лише для перебування новобранців на період їх зборів було справою досить затратною. Тому управи практикували переобладнання волосних господарських приміщень на місця тимчасового утримування призовників, що не завжди відповідало санітарно-гігієнічним нормам. Так, Радомишльський повітовий предводитель дворянства у 1895 р. був вкрай стурбований станом приміщень, де перебували новобранці при волосних центрах Радомишльського повіту. Причиною такого занепокоєння стали часті захворювання та смертельні випадки призовників, під час перебування їх у замкнутих і душних приміщеннях. Як альтернативу побудові приміщень для призовників, предводитель дворянства пропонував проводити призов в травні місяці, щоб уникати утримування новобранців у незадовільних приміщеннях⁴⁰.

Проаналізовані матеріали дозволяють зробити висновок, що використання матеріальних ресурсів та натуральних послуг сільських громад для армії створювало багато незручностей та суперечностей при вирішенні їх побутових потреб. Наслідки співпраці селянських громад з військовими в процесі справляння їх натуральних повинностей не однозначні. З одного боку, можливість сплатити податок натурально сприяла заощадженню мирських коштів, окрім відбування натуральних повинностей на користь армії створювались умови для торгівельних операцій між селянами та армією. Але, водночас мали місце і матеріальні втрати, до яких відносимо випадки не компенсації селянам узятих у них ресурсів, відривання селян від господарських справ для виконання ними натуральної повинності. Також, вагомим негативним наслідком було завдання моральної шкоди громаді, у випадку агресивної поведінки військових.

---

³⁸ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 698. Спр. 456. Арк. 45.

³⁹ Там само. Оп. 191. Спр. 86. Арк. 1–7; Оп. 691. Спр. 153. Арк. 1–5.

⁴⁰ Там само. Оп. 694. Спр. 194. Арк. 1–3.

Отже, натуральні селянські повинності, які спрямовувались на забезпечення армійських потреб відносились до обов'язкових. Серед таких були: квартирна повинність, підводна повинність, військово-кінна повинність, військова повинність селян, надання армійцям провізії та фуражу. Організація та контроль за справлянням повинностей селянами на користь армії були покладені на органи селянського самоврядування. Волосні старшини та сільські старости відповідали за своєчасну підготовку для військових затребуваних ресурсів (розселення, харчування, організація підвод та перевізників, підготовку провізії та фуражу), від чого залежала швидкість пересування армії. Волосні управи та сільські правління фіксували надані селянською громадою послуги, оформлювали квитанції та отримували кошти. У випадку отримування армійцями послуг від приватних осіб чи інших громад, які проживали в межах волості, представники волосної управи виступали посередниками, та оформлювали відповідні квитанції. Органи селянського самоврядування були задіяні в процесі формування та роботи військово-кінних дільниць, а волосні старшини часто виконували обов'язки завідуючих дільниць. Волосні старшини та писарі формували призовні списки, вели облік новобранців та відповідали за своєчасне прибуття призовників в пункти збору, їх забезпечення провізією. Волосні сходи опікувались питанням збору мирських коштів, які витрачала громада для відбування новобранцями військової повинності. Участь органів селянського самоврядування в організації виконання селянами натуральних повинностей була ключовою. Саме від волосних та сільських посадовців, їх освіченості, організаторських здібностей та авторитету в громаді залежали швидкість та якість надання армії селянських послуг.

REFERENCES

1. Berestovyi, A. (2008). Podatkove zakonodavstvo ta podatkovі platezhi i naturalni povynnosti ukraїnskoho selianstva Rosiiskoi imperii v druhii polovyni XIX st. *Ukrainskyi selianyn — Ukrainian Peasant*, (11), 218–220. [in Ukrainian].
  2. Iakovleva, L. (2008). Razvitiе postojnoj povynnosti v Rossii v XVIII–XIX vv. (*Extended abstract of Candidate's thesis*). Saratov. [in Russian].
  3. Oskin, M. (2009). *Krakh konnogo blickriga. Kavaleriya v Pervoj mirovoj vojne*. Moscow. Retrieved August 22, 2019, from <https://military.wikireading.ru/67514> [in Russian].
  4. Skrypnyk, A. (2016). *Rosiiskyi viiskovyi chynnyk u suspilno-politychnomu ta ekonomichnomu rozvytku Pravoberezhnoi Ukrainy (1792–1865 rr.)*. Kamianets-Podilskyi. [in Ukrainian].
  5. Veshchikov, P. (2003). Voennoe khoziaistvo. In *Tyl Vooruzhennuh Syl Rossyy (XVIII–XX)*. Moscow. [in Russian].
- Yesiunin, S. (2015). *Mista Podillia u druhii polovyni XIX — na pochatku XX st.* Khmelnytskyi. [in Ukrainian].